

Mokslinės fantastikos vieta pasaulio pažinime

Pasaulis dar sprendžia problemą, kas yra mokslinė fantastika. Tačiau jos sprendimą jau senokai suformulavo rusų rašytojas fantastas D.Bilenkin'as, geriausiai apibrėžęs SF&F esmę po mirties paskelbtame straipsnyje „Fantastikos realizmas“ (Bilenkin, 1988).

Pasaulį žmonija pažįsta naudodama du glaudžiai susijusius pasaulio pažinimo būdus – mokslą¹ ir meną. Jų bendras šaknis rodo ir tai, kad mokslas lietuviškai vadinamas *mokslu*, o latviškai *maksla* - tai menas...

Asmenys, užsiimantys mokslu ar menu, juos suvokia skirtingai, tačiau svarbu apibendrintai apibrėžti mokslo ir meno funkcijas žmogijos raidoje.

Mokslas – tai pasaulio pažinimo būdas, kurio dėka žmonija kuria kognityvinius ir pragmatinius pasaulio modelius: aptinka ir įrodo egzistuojant atskirus pasaulio elementus ir jų sąveikas, griežtai (pvz., matematiškai) aprašo juos, prognozuoja pasaulio sistemų būsenas.

*Meniška*i pažindamas žmogus irgi aptinka atskirus elementus, jų ryšius irba² aprašo juos. Tuo menas primena mokslo aprašomąjį periodą (bendros šaknys!). Bet mene svarbu ne tikslus, o emocinis pasaulio aprašymas. Emocija - psichinio atspindėjimo forma, kai betarpišku pergyvenimu kuriamas ne objektyvus reiškinių modelis, o subjektyvus požiūris į objektyvų faktą ar požiūrį. Emocijos objektyvioms žinioms apie pasaulį suteikia aktyvuojančią, energizuojančią (kartais – slopinančią) motyvacijos galią (1 lent.). Tad meno specifinė funkcija - emociškai nuspalvinti ir įprasminti, aktualizuoti išskirtus pasaulio elementus ir jų ryšius. Menas – tai pažinimo būdas, kurio esmė yra emociškai pasaulio elementus aktualizuojantis subjektyvaus požiūrio į juos išreiškimas, o ne objektyvus jų aprašymas.

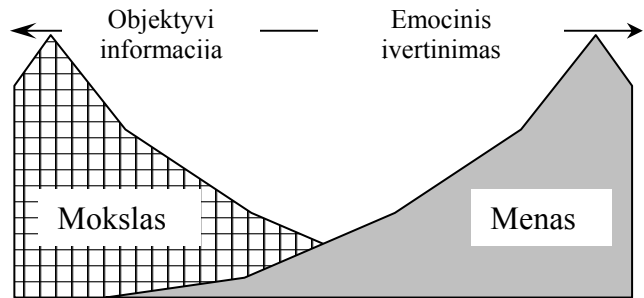
O kokią vietą pažinime užima mokslinė fantastika?

Fantastika irgi yra pažinimo forma, o ne literatūros šaka. Tai rodo kitų fantastinių meno šakų (pvz., fantastiniai dailė, kinas) buvimas. Tiesiog fantastinė literatūra yra gausiausia, su ja dažniausiai susiduriama. Fantastika turi dvi stambias šakas – *mokslinę fantastiką* (MF) ir *fantasy* (F). Literatūrinė *fantasy* neretai vadinama pasakine fantastika, kadangi daug kuo primena stebuklines pasakas. Nors ir MF turi stebuklinių pasakų bruožų [Nejolov, 1986].

Fantastikos funkcijos pasaulio pažinime iki šiol yra menkai ištirtos. Fantastikos (ypač mokslinės) nesupratimas būdingas daugeliui įprastinės (*mainstream*) literatūros žinovų. Paprastai fantastiniai kūriniai skiriami tik pagal fantastinius elementus, o visi kiti bruožai lieka šešėlyje.

Mokslinė fantastika - sintetinis, tarpinis tarp mokslo ir meno pažinimo būdas, jungiantis abiejų būdų požymius (2 pav.). MF sudaro du būtini dėmenys – mokslinis ir meninis:

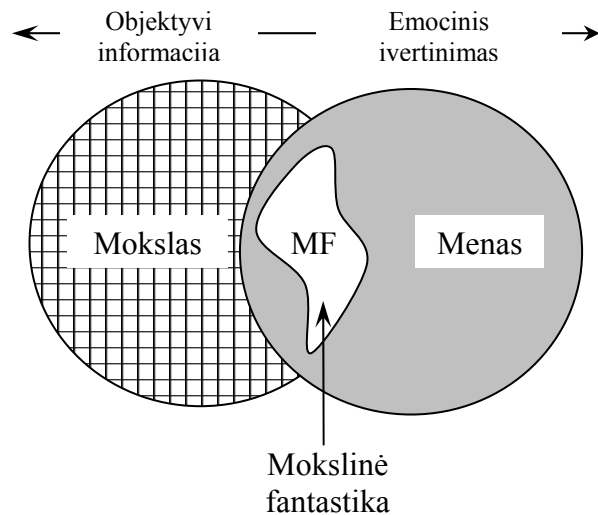
1. Mokslinis MF dėmuo. MF kaip ir mokslas užsiima:
  - a) nežinomų elementų ir jų sąveikų paieška (todėl MF labai svarbios hipotezės);
  - b) sąveikos (ypač netiesinės) spėjimais (tai MF ryški prognostinė funkcija). MF prognozuoja (spėlioja, kaip vieno elemento pokytis keičia kitą elementą) spekuliatyviai, minties eksperimentų dėka. MF literatūroje tipiška situacija "kas būtų, jeigu..." arba "kas bus ateityje", todėl MF literatūra neretai vadinama *JEIGU literatūra*. Šis dėmuo atitinka hipotezių kūrimą ir jų panaudojimą tyrimams planuoti moksle.

1 pav. Mokslo ir meno persiklojimas

1 lentelė

Asmens lygis	Visuomenės lygis	funkcija
pažina	mokslas	objektyviai pažinti aplinką
emocijos	menas	motyvuoti ir aktyvuoti

2 pav. Mokslo, meno ir mokslinės fantastikos padėtis pasaulio pažinime

¹ Magija (suvokiant ją pagal *Frazer J.G. The golden bough*, London, 1923) šiame straipsnyje nenagrinėjama kaip metodiškai klaidingas pasaulio pažinimo būdas. Technologijos, tiek paremtos moksline, tiek magine metodika, taip pat neminimos.

² ir/arba

2. Meninis MF dëmuo. MF aktualizuoja ir emociškai nudažo tam tikrus pasaulio elementus (reiškinius). Nuo likusio meno skiriasi tuo, kad MF paprastai meniškai apdoroja mokslines hipotezes. Čia svarbūs meniniai komponentai – kompozicija, stilius ir pan.

MF literatūra (MFL) ir paprastoji grožinė literatūra (PGL) persikloja, aiškių ribų tarp jų nėra. Šis neaiškumas kartais verčia tenkintis tokiais apibrėžimais, kaip „MF yra tai, ką mes vadiname MF” [D. Knight], „MF yra leidėjų duodama etiketė” bei „Tai, ką rašo MF rašytojai, yra MFL” [Card, 1990].

Paprastos literatūros spektrą pagal dokumentalumą galima skirstyti į *beletristiką* (aprašo situacijas, realiai nebuvusias, bet galėjusias būti), *beletristiką dokumentinių pagrindų* (paremta faktais, spragos užpildomos vaizduote, ir viskas emociškai nuspalvinama) ir *nebeletristiką* (dëstomi tikri faktai, o tarpai užpildomi galimomis versijomis be emocinio krūvio). Jai būdinga interpoliacija – autorius tarpus tarp faktų (dokumentinių ar sugalvotų kaip esminių siužetui) užpildo prognozuodamas pagal dësningumus, apie kuriuos informacijos pasisemia iš kasdienės patirties arba šaltinių.

MFL ir PGL skiriasi tuo, kad PGL paremta tik interpoliacija, o MFL paprastai naudoja ir ekstrapoliaciją (spėjimus išeinant už žinomų faktų rëmų) (3 pav.). Ekstrapoliacijų svarbą atspindi ir vieno MFL žurnalo pavadinimas - "Extrapolation".

MFL ir PGL ypatumus puikiai palygino D.Bilenkin'as.

Jis išskyrë tris PGL metatemas. Iš esmës tų pačių metatemų pavadinimai tapo J.Minkevičiaus (Minkevičius, 1985) knygos „Žmogaus problema: būti ar nebūti?” skyrių pavadinimais. Tik metatemą „žmogus ir supantis pasaulis” joje pavadinta „žmogus ir gamta”.

Egzistuoja ir "bežmonë" literatūra, kur herojus yra ne žmogus, o kitoks humanoidas, gyvūnas, humanoidų visuomenë. Bet jos herojų galima laikyti žmogaus ar žmonių visuomenës modeliu, tuomet ji pasirodo beesanti „žmogiška”. D. Marr'as teigia, kad dažnai nagrinëjamų sistemų tam tikri požymiai išryškëja tik perėjus prie kitos reprezentacijos sistemos, tačiau po perëjimo "pasislepia", maskuojasi kiti anksčiau aiškūs požymiai. Galbūt "bežmonių" literatūrinë kūrinių esmë – perëjimas į kitą reprezentacijos sistemą, išryškinančią kai kuriuos kitaip neryškius žmogaus ir jo visuomenës požymius?

Bilenkin'as apibrëžia XIX a. antroje pusëje atsiradusią ketvirtąją metatemą „žmogus (žmonija) ir nežinomybë”. Bilenkin'as ketvirtąją metatemą išskiria kaip lygiavertę pirmosioms trimis. Tačiau ketvirtoji metatema yra ortogonalu iðprastinës literatūros metatemoms (4 pav.) – ji lyg išrëžia iš pirmų trijų metatemų skiltis, liečiančias nežinomybę, ir sujungia jas į atskirą savarankišką visumą. Bilenkin'as teigia, kad *ketvirtoji metatema – MFL atributas*. Jis teisus, tik reikia atsiminti, kad ketvirtoji metatema sujungia pirmų trijų metatemų nežinomybës akcentus.

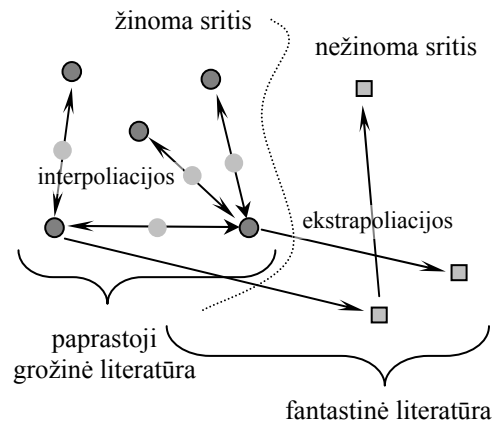
Ketvirtos metatemos ortogonalumą rodo ir tai, kad MFL egzistuoja iš esmës visos literatūros temos – nuotykinë ir detektyvinë, romantinë ir filosofinë, politinë ir psichologinë... Tai rodo, kad MF - tai tam tikras pažinimo būdas, kuris gali pasireikšti bet kuria forma.

Darnią MFL funkcijos sistemą ardo palyginus neseniai atsiradusi *fantasy*, kuri kartais vadinama pasakine fantastika. S.Vyse [1997] teigia, kad neapibrëžtumas skatina tikëjimą prietarais ir magija. Tai 8-jame dešimtmetyje skatino *New Age* bangą. Kartu populiarëjo ir nuo magijos neatsiejama *fantasy*.

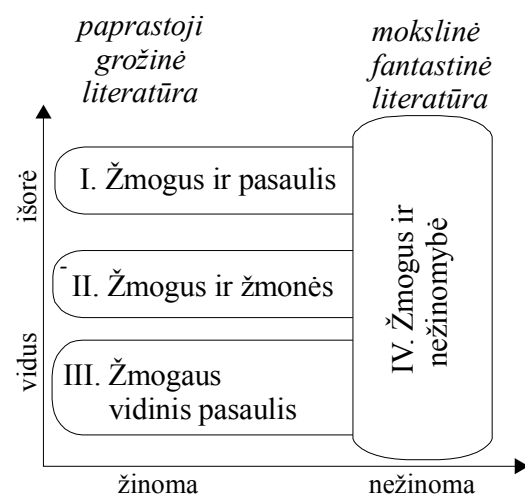
Svarbiu skirtumu tarp MF ir F laikoma tai, kad MF kūriniai kuriami ir skaitomi su prielaida, tai *imanoma*, o F kūriniai – kad tai *neimanoma* (Clute, 1998). Tačiau šis skirtumas pernelyg neapčiuopiamas. *Fantasy* galima traktuoti kaip mokslinës fantastikos šaką, vaizduojančią pasaulį, kuriame veikia ne tik iðprasti gamtos dësniai, bet ir magija, ir kuriame egzistuoja dvasios. Pagal šią traktuotę *fantasy* priskirtinos ir religinës-mistinės grožinės knygos – kaip religinës *fantasy* atšaka.

2 lentelë

Bilenkin'as	Minkevičius
Žmogus ir visuomenë (supantis pasaulis)	Žmogus gamtoje
Žmogaus veikla ir jo ryšiai bei santykiai su kitais žmonėmis	Žmogus tarp žmonių
Vidinis (dvasinis, asmeninis) žmogaus pasaulis	Žmogus pats su savimi

3 pav. Literatūros tipai ir interpoliacija bei ekstrapoliacija

4 pav. Keturių literatūros metatemų išsidëstymas temų erdvëje.

Nežinomybės metatema glaudžiai siejasi su MFL prognostinėmis galimybėmis. MFL vertinga ne tik išradimų ir naujų technologijų, bet ir žmonių reakcijos į juos prognozavimu. Paskelbus apie avies Dolly klonavimą iš suaugusios avies diferencijuotų ląstelių, kai kurie pasaulinio garso mokslininkai pareiškė, kad šis faktas juos užklupo nepasiruošusius. O apie klonavimą MF rašytojai rašo ne pirmus metus – pvz., A.E. Van Vogt „The world of A” (1945), T. Sturgeon „When You Care, When You Love” (1962), C.J. Cherryh „Citeen” (1988, Hugo premija), I. Levin „The Boys from Brazil”. Todėl MFL yra priemonė, leidžianti eiliniams žmonėms ir mokslininkams pasiruošti sutikti naujas technologijas.

MFL turi dvi puses - mokslinę ir meninę. Jei MFL kūriniai trūksta vienos iš jų - kūrinys nėra **MFL** kūrinys arba nėra **MFL** kūrinys. Be meniškumo dėmens tėra siužeto irba hipotezių išdėstymas, ir nieko daugiau. Jo bendrą vertę sudaro tik hipotezinės dalies vertė. Be moksliskumo dėmens belieka grožinio kūrinio privalumai (jei jų turi). Abiem atvejais kūrinis nėra MFL kūrinys, nors autorius galbūt pretenduoja į tai.

MF esmę sudaro mokslinio ir meninio dėmenų suma bei ketvirtoji metatema „žmogus ir nežinomybė”. Didelė dalis MFL pasižymi tam tikromis siužetinėmis, stiliaus ypatybėmis, kurios teikia tikriems MFL mėgėjams estetinį pasigėrėjimą, tačiau jos nėra privalomas MFL požymis. Panašūs dalykai būdingi ir *fantasy* literatūrai.

Literatūra

1. Minkevičius J. Žmogaus problema: būti ar nebūti? V., 1987, 311 p.
2. Bilenkin D. Fantastikos realizmas (Биленкин Д. Реализм фантастики) in: Сборник научной фантастики.– Вып. 32, Москва, 1988, 184-203 c.
3. Card O.S. How to write science fiction and fantasy. Cincinnati, 1990, 140 p.
4. Nejolov J. Stebuklinės-pasakinės mokslinės fantastikos šaknys (Неёлов Е.М. Волшебнo-сказочные корни научной фантастики). Leningrad, 1986, 200 p.
5. Vyse S.A. Believing in magic. The psychology of superstition. Oxford, 1997, 257 p.
6. Clute J. Fantasy. In: The encyclopedia of fantasy (ed. by J.Clute and J.Grant), N.York, 1998, p.337-339.